

A MAGYARORSZÁGI HOLOKAUSZT HETVEN ÉV TÁVLATÁBÓL

Az alábbiakban négy olyan tanulmányt közlünk, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja és a Holokauszt Emlékközpont „Bűn, felelősség – emlékezés: A magyarországi holokauszt hetven év távlatából” című, 2014. április 24-én, az MTA Dísztermében megrendezett nemzetközi konferenciáján elhangzott előadások alapján készültek. Ungváry Krisztián előadásának szövegét 2015. évi 1. számban közöljük.

Romsics Ignác

A NUMERUS CLAUSUSTÓL A HOLOKAUSZTIG

A magyar törvényhozás 1920 szeptemberében elfogadta a polgári Európa első antiszemita törvényét. Az 1920. évi XXV. tc. — bár más szempontjai is voltak — alapvetően azzal a szándékkal szabályozta az egyetemekre és a főiskolákra felvehető diákok számát, hogy az izraelita vallású hallgatók aránya az addigi mintegy egyharmadról az izraeliták társadalmon belüli arányának megfelelő 6%-ra csökkenjen. Történt ez abban az országban, amely a környező államok közül elsőként emancipálta a zsidókat; ahol a zsidóság egy része sehol másutt nem tapasztalhatóan meghatározó szerepet játszott a 19. századi gazdasági és kulturális modernizációban, s ahol — zsidó és nem zsidó oldalról egyaránt — még a 20. század elején is többen hittek a két nép zavartalan és „nagyot szülő” összeolvadásában.

A „Korrobori szabályainak” felrúgása és az addig is létező antiszemitizmus állami szintre emelése több tényezővel magyarázható. Ezek egyike visszanyúlik a háború előtti évtizedekre. A gazdaság modern szektoraiban és egyes értelmiségi pályákon kialakult arányokat a különböző konzervatív, illetve antimodernista irányzatok képviselői közül többen értelmezték olyan „zsidó térfoglalásként”, amelyet sérelmesnek és megváltoztatandónak gondoltak. Közéjük tartozott Istóczy Győző, aki először, az 1880-as évek elején még csak a galíciai zsidó bevándorlás korlátozását követelte, ám később a zsidók Palesztínába történő kitelepítésének az ötletét is felvetette. Simonyi Iván újságíró és szerkesztő, aki elsőként fogalmazta meg azt a követelést, hogy az egyes foglalkozási ágazatokban a zsidóság csak országos számarányának megfelelő mértékben vehessen részt. Hencz Károly néppárti képviselő, aki 1907-ben terjesztett olyan javaslatot a honatyák elé, hogy a budapesti egyetemen csökkenteni kellene az izraelita vallású hallgatók „nemzeti veszedelemnek” nevezett 35–39%-os arányát. S persze maga Prohászka Ottokár, a numerus clausus törvény egyik elkötelezett támogatója, aki a negatív tulajdonságokkal felruházott „zsidó szellemmel” szemben már az 1890-es években meghirdette a „keresztény önvédelem” politikáját.¹ Talán ezekre a jelenségekre is gondolt Herzl Tivadar, amikor egyik barátjához intézett 1903-as levelében így írt: „A végzet a magyar zsidóságra is le fog sújtani. Minél később történik ez és minél jobban megerősödik addigra a

¹ Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris, Bp., 2001. 282–301. és Paksa Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története. Jaffa Kiadó, Bp., 2012, 18–43.

zsidóság, annál kegyetlenebb és keményebb lesz a csapás, annál durvábban fog lesújtani. Nincs menekvés”.²

Az I. világháború — s ez tekinthető az állami szintre emelkedő antiszemita diszkrimináció második okának — a társadalom más belső feszültségeihez hasonlóan a zsidók és nem-zsidók közötti ellentéteket is kiélezte. Miközben a zsidóság pozíciói a gazdasági és a kulturális szférában tovább erősödtek, sőt néhányan közülük — Hazai Samu, Vázsonyi Vilmos, Teleszky János, stb. — már a miniszterségig vitték, a régiék mellé új antiszemita sztereotípiák születtek. Ezek szerint a zsidók kihúzzák magukat a frontszolgálat alól; a haza védelme helyett a hátszágban „lógnak”, ahol árdragítással és uzsorázással szipolyozzák a harcolók hozzátartozóit; s mindeközben frivol kuplékkal, kabarékkal és egyéb alantas szórakoztatóipari termékekkel fertőzik a fővárosi lakosság egyébként is gyenge lábakon álló erkölcsét. Mint a legtöbb előítéleteken alapuló propagandának, úgy az I. világháború alatti antiszemita vádaskodásnak is volt tényszerű magva: a hadiszállításokat, amelyek lebonyolítói az addigra kialakult társadalm szerkezetből adódóan nagyobb részét szükségszerűen zsidók voltak, végigkísérte a korrupció. A papírtalpu bakancsok és a silány minőségű posztó 1915-ben kirobbant ügyét például hónapokig tárgyalta a sajtó.³ Az antiszemita érzülettől befolyásolt emberek szemében a korrupcióban bűnös vagy azzal megvádolt személyek könnyen váltak a zsidóság egészének mentalitását megtestesítő szimbolikus alakokká – mintegy igazolva Prohászka és mások korábbi vádjait.

Az antiszemizmusz első világháború alatti történetét monografikus igényvel feldolgozó Bihari Péter úgy fejezi be könyvét, hogy 1916–1918-ra „a zsidókérdés már a társadalom összes pórusát átjárta”, s a középrétegek zsidó és nem-zsidó csoportjai közötti »nagy leszámolás« lényegében elkerülhetetlen volt.⁴ Lehetséges, hogy Bihari Péternek igaza van, ámbár nem tudhatjuk, hogy a háború másféle befejeződése esetén — vagyis összeomlás, forradalmak és Trianon nélkül — valóban ugyanaz történt volna-e, mint ami így lezajlott. A háború azonban — mint tudjuk — összeomlással, forradalmakkal és Trianonnal fejeződött be, s ez az eseménysor újabb lékeket vágott a nemzeti liberális integráció eresztékeiben már egyébként is recsegő-ropogó hajóján.

A zsidóság egyes csoportjainak látványos gazdasági és társadalmi sikerei ellenére az ország politikai irányítását a történelmi magyar elit 1918-ig szilárdan a kezében tartotta. A dualizmus félévszázada alatt kormányt alakító 16 magyar miniszterelnökből 10, a 111 miniszter közül pedig 38 tartozott a bárók és a grófok közé. A többiek — Wekerle Sándor és néhány más polgári származású miniszter kivételével — a dzsentri rétegeket reprezentálták. A közigazgatás alsóbb szintjein hasonló volt a helyzet.⁵ Bár az 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom vezérkara már egészen más képet mutatott, még annak a vezetője is egy arisztokrata: gróf Károlyi Mihály volt, akit a mintegy 40–50%-os rep-

² *Randolph L. Braham: A holokauszt Tinódiája. Múlt és Jövő, Bp., 2014. 33.*

³ *Bihari Péter: Lövészárkok a hátszágban. Napvilág, Bp., 2008.*

⁴ Uo. 252.

⁵ *Andrew C. Janos: Backwardness in Hungary, 1825–1945. University Press, Princeton 1982. 100–111.*

rezentációt képviselő zsidó származású liberális értelmiségiek és szociáldemokrata munkásvezetők mellett eleinte a történelmi elit számos tagja is támogatta. Az 1919-es Népbiztosok Tanácsának tagjai, vagyis a kommün miniszterei és miniszter-helyettesei viszont kizárólag kormányzati tapasztalat nélküli értelmiségiek, munkások és szegényparasztok közül kerültek ki, akiknek mintegy kétharmada volt zsidó származású. Alsóbb szinteken ugyancsak jelentős volt a zsidóként vagy zsidó származásuként azonosíthatók aránya.⁶

A kormányzati hatalom irányító pozícióinak ilyen mértékű és ilyen jellegű újraosztása — bárhog is magyarázzuk ezt — nyilvánvalóan akkor is elfogadhatatlan lett volna a régi elit és a feltörekvő nem zsidó értelmiség számos tagja számára, ha az új hatalom mérsékeltebb és a magyar társadalom hagyományaihoz és szokásaihoz jobban alkalmazkodó reformpolitikát valósít meg. Úgy azonban, hogy a magánvagyonok nagy részét szocializálták, az egyházakat üldözték, az addigi nemzeti retorikát internacionalista jelszavakkal váltották fel, s aki tiltakozott vagy ellenállt, azt túsul ejtették, börtönbe vetették vagy legrosszabb esetben statáriális körülmények között kivégezték, még kevésbé volt az. A vörös terror áldozatainak a száma, amelyet legfelsőbb szinten ugyancsak két zsidó származású fiatal értelmiségi, Szamuely Tibor és Korvin Ottó irányított, megközelítette a hatszázat.⁷

Bár a Tanácsköztársaság különböző intézkedései — beleértve a túszszedést és a terrort is — a zsidó közép- és nagypolgárságot éppúgy sújtották, mint a társadalom más tulajdonos rétegeit, sőt a Szegeden szerveződő Nemzeti Hadsereghez zsidó származású tisztek is csatlakoztak, az antiszemitizmus hullámai már a kommün 133 napja alatt minden korábbinál magasabbra csaptak. A közép-európai ügyek szakértőjeként ismert Robert W. Seton-Watson már 1919 májusában úgy jellemezte Budapest hangulatát, hogy ott „egyre erősödik az antiszemitizmus, ami egyáltalán nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy két személy kivételével a kormány minden tagja, a 36 kormánybiztos közül pedig 28 zsidó, és ugyanez a helyzet a vörös tisztek között is. [...] Budapesten nemso-kára még az orosz pogromoknál is nagyobb pogromra kerül sor. [...] Én személy szerint nem tudom elképzelni, hogy Magyarországon bármi gátat tudna vetni az antiszemitizmusnak, a vérontást azonban meg lehet akadályozni.”⁸ Vidéken, például a Duna—Tisza közti mezővárosokban hasonló volt a helyzet. Ezekben a hetekben röppentek fel és kezdtek terjedni azok az addig ismeretlen antiszemita sztereotípiák, melyek szerint minden kommunista zsidó, a kommunizmus pedig nem más, mint álcázott zsidó hatalom. Szekfű Gyula, Tormay Cecile, Gratz Gusztáv, Mályusz Elemér és mások 1920-as és későbbi eszmefuttatásai az 1919-es ún. „zsidóuralomról” ezeket a már létező, a Tanácsköztársaság alatt kialakult vélekedéseket erősítették fel, és formálták mitológiává.

⁶ *Hajdu Tibor*: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. *Rubicon*, 2012/8. 72–75. *Magyar Zoltán*: A bolsevizmus közigazgatásának jellemzése. in *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerk. Gratz Gusztáv. Franklin Társulat, Bp., 1921. 111–113.

⁷ *Váry Albert*: A vörös uralom áldozatai Magyarországon. A Váci Kir. Országos Fegyintézet Könyvnyomdája, Vác, 1922. Vö. *Gyurgyák János*: i. m. 104.

⁸ Idézi *Nathaniel Katzburg*: Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943. Babel, Bp., 2002. 33–34.

A két forradalmat a nagy- és középbirtokosok, a keresztény középrétegek, kispolgárok és birtokos parasztok ellenforradalma követte, a vörös terrorra pedig fehérterror volt a válasz. A több száz áldozat többsége direktóriumi tag, vörösőr vagy vörös katona, tehát olyasvalaki volt, aki a két forradalomban, de különösen a másodikban helyi szinten aktív szerepet vállalt. A zsidó vallású vagy háttérű személyek közé az azonosítható kivégzettek több mint 20%-a tartozott. A zsidó származás vagy akárcsak a „zsidós” külső számos esetben önmagában is elegendő volt a kivégzéshez vagy lincseléshez. Vagyis kijelenthető, hogy a Nemzeti Hadsereg számon kérő akcióit nemcsak az antikommunizmus, hanem az antiszemitaizmus is motiválta. Még inkább jellemezte ez az Ébredő Magyarok Egyesülete és néhány más szervezet, köztük az egyetemi diákegyletek 1919–20-as tevékenységét, amelynek tagjai — főleg Budapesten és a nagyvárosokban — számos alkalommal inzultáltak, sőt vertek meg zsidókat vagy zsidónak látszó személyeket a nyílt utcán vagy különböző szórakozóhelyeken és az egyetemeken. A megerősödött szélsőjobboldali szervezetek szószólói a gazdasági és kulturális élet teljes „zsidótlánítását”, mások a zsidók kitelepítését követelték. Ilyen légkörben terjesztette be a kormány, és fogadta el a nemzetgyűlés a numerus clausus törvényt, amelynek következtében az izraelita felekezetű egyetemisták és főiskolások első világháború előtti és alatti 24 és 34% között ingadozó aránya az 1920-as évek második felére 8–9%-ra csökkent. Ez ugyan magasabb volt a célként kitűzött 6%-nál, ám a keresztény középrétegekből érkező diákok felvételi esélyeit így is érdemben növelte.⁹

A szélsőjobboldal úgy gondolta, hogy a numerus clausust további zsidóellenes törvényeknek kell követni. Azt kívánták, hogy a zsidóságot nyilvánítsák „nemzeti kisebbséggé”, állítsanak fel „országos foglalkozási katasztert”, s hogy — amint ez az 1923-ban megalakult Fajvédő Párt programjában olvasható is — „a zsidók ezután sem az ipar, sem a kereskedelem, sem a szellemi foglalkozások terén újabb elhelyezkedésre mindaddig ne bocsátassanak, amíg az általuk jelenleg elfoglalt helyek száma foglalkozási áganként és községenként a törvényhozás által megállapított határig le nem csökkent”.¹⁰ A szociáldemokraták és a különböző liberális pártok ugyanakkor a numerus clausus eltörlését, s a minden diszkriminációtól mentes, háború előtti közélethez való visszatérést követelték. A kormánypolitika, amelyet 1921 és 1931 között Bethlen István irányított, ebből a szempontból is „az arany középúton” kívánt járni. Bethlen meggyőződéssel vallotta, hogy az ország újjáépítéséből a zsidóságot nem lehet, s nem is célszerű kirekeszteni, továbbá, hogy „tisztességes vállalkozások, tisztességes pénzügyintézetek ellen rendőri eszközökkel eljárni azért, mert vezetői zsidók, megengedhetetlen”. A kormánytámogató lapok szerkesztőit ismételtelen arra kérte, hogy ha egy zsidó ügynök csal, ne általánosítsanak, s demagóg módon „ne támadják a drágaságért a zsidó bankokat”.¹¹ Tisza Istvánhoz hasonlóan folyamatosan jó viszonyt ápolt a zsidó nagytőke reprezentánsaival, a kor-

⁹ Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva*. Napvilág, Bp., 2012.

¹⁰ Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1991. 106.

¹¹ Romsics Ignác: Bethlen István. Magyarországi Kutató Intézet, Bp., 1991. 156–157.

mánypárt liberális csoportjának tagjai között folyamatosan találhatóak voltak zsidó származású közép- és nagypolgárok, s báró Korányi Frigyes személyében miniszterei között zsidó származású is akadt. 1926-ban, amikor a régi főrendiház helyett felállították a parlament második kamarájaként működő felsőházat, abban nemcsak a nagytőke féltucatnyi képviselője kapott helyet, hanem az ortodox és a neológ hitközségek egy-egy rabbija is.¹² Ugyanakkor maga is úgy vélte, hogy „van zsidókérdés az országban”, ám ennek megoldása nem a jogegyenlőség felrúgása és további diszkriminációk bevezetése, hanem egy olyan „konstruktív politika”, amely azt tűzi ki célul, hogy „gazdasági téren azok lehessünk nélkülik is, amik velük együtt vagyunk”.¹³ Ilyen megfontolásból a numerus clausust sem ő, sem kultuszminisztere, gróf Klebelsberg Kunó nem akarta megszüntetni. Mindketten úgy gondolták, hogy a leendő értelmiségen belül szükséges a zsidók arányának további csökkentése, s a keresztények növelése. A hazai és különösen a nemzetközi zsidó szervezetek tiltakozásai, amelyeket a Népszövetség is felkarolt, azonban végül e téren is részleges meghátrálásra készítették. 1928-ban ezért úgy módosították a törvényt, hogy kivették belőle a „népfajra” és a „nemzetiségre” való utalást, melyek helyébe a foglalkozási ághoz tartozást tették. A zsidó fiatalokkal szembeni diszkrimináció ennek ellenére továbbra is érvényesült, csupán más és néhány évig enyhébb formában. A módosításnak köszönhetően az izraelita vallású egyetemisták aránya az 1920-as évek végére jellemző 8–9%-ról az 1930-as évek első felében 11–12%-ra nőtt, s csak 1938 után csökkent 6% alá.¹⁴

A zsidóság konzervatív és konzervatív-liberális beállítottságú felső rétegei Bethlen politikájával lényegében elégedettek voltak. Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* című zsidó hetilap szerkesztője joggal állapította meg az 1920-as évek második felében, hogy „Bethlenre felesküdvé áll a zsidó nagytőke”.¹⁵ A demokrata beállítottságú értelmiségi és kispolgári csoportok viszont folyamatosan bírálták, s a numerus clausus teljese eltörlése mellett mindenekelőtt az általános és titkos választójog bevezetését követelték. E pártok folyamatosan rendelkeztek parlamenti képviselőkkel, ám a választójog korlátozottsága és a körzetek többségében már 1922-ben visszaállított nyílt szavazás miatt sohasem elég jelentőssel ahhoz, hogy a kormánypolitikát érdemben befolyásolni tudják.¹⁶

Bár a gazdasági világválság hazai jelentkezése miatt Bethlen 1931-ben távozott a kormány éléről, a nevéhez kötődő politikai rendszer az 1930-as évek utolsó harmadáig érdemi változtatás nélkül működött tovább. Nemcsak a hozzá hasonlóan konzervatív gróf Károlyi Gyula alkalmazkodott az általa kialakított keretekhez, hanem — ha fogcsikorgatva is — a diktatórikus hajlamairól és antiszemita beállítottságáról ismert fajvédő Gömbös Gyula is. Utóbbi úgy léphetett kormányra 1932-ben, hogy bemutatkozó parlamenti beszédében kénytelen volt kijelenteni: „revideáltam álláspontomat”; „A zsidóságnak azt a részét,

¹² Püski Levente: A felsőház története 1927–1945. Napvilág, Bp., 2000. 23–31.

¹³ Bethlen István gróf beszédei és írásai. I. köt. Genius Könyvkiadó Rt., Budapest, 1933. 161.

¹⁴ Kovács M. Mária: i. m. 132–133.

¹⁵ Szabolcsi Lajos: Az Egyenlőség évtizedei, 1831–1931. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993. 342.

¹⁶ Püski Levente: A Horthy-rendszer (1919–1945). Pannonica Kiadó, Budapest, 2006. 41–96.

amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppúgy testvérnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet.”¹⁷ A bethleni konzervatív-liberális integrációs politikával való szakítás tehát nem Gömbös 1932 és 1936 közötti miniszterelnöksége alatt, hanem csak azt követően, Darányi Kálmán 1936 és 1938 közötti kormányzása idején következett be. A változást alapvetően két tényező idézte elő: egyrészt a gazdasági válság következtében ismét kiéleződött szociális feszültségek, melyek növelték a korábban háttérbe szorult szélsőjobboldal bázisát, másrészt a nemzetközi környezet megváltozása, mindenekelőtt a liberális szellemű Nagy-Britannia és Franciaország térvesztése és ugyanakkor a kezdetől antiszemita politikát folytató náci Németország felemelkedése.

A gazdasági válságból Magyarországnak csak az 1930-as évek második felére sikerült kilábolni. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem először 1936-ban érte el az 1929-es szintet.¹⁸ A közbülső időben nőtt a munkanélküliség, csökkentek a bérek, és újra került sok kis- és középparaszt földje, sőt nem ritkán háza is. Az ennek következtében kialakult szociális elégedetlenség talaján egymás után alakultak a különböző szélsőjobboldali pártok, amelyek a kommün bukása utáni antiszemita követeléseket felújítva, sőt azokat radikalizálva hathatós lépéseket követeltek a „zsidósággal” szemben és a „magyarság” védelmében. Elérendő céljaik között a további zsidó bevándorlás megakadályozása, „a zsidószellem könyörtelen kiirtása”, különböző jogkorlátozások, „A politikai hatalom mellett a gazdasági hatalomnak is kizárólag magyar kezekben való összpontosítása”, az állampolgárságtól való megfosztás, vagyonek kobzás és a kitelepítés egyaránt szerepelt. A szélsőjobboldal jelszavait — jelentette Londonba a brit követ 1937-ben — „elsősorban a rendkívüli nyomorban élő munkások és azok a fiatalok ismételtetik lelkesen, akiknek semmi reményük arra, hogy a jövőben biztos álláshoz jussanak”.¹⁹ A keresztény középrétegek és a városi munkásság különböző csoportjai mellett — egészíthető ki a jelentés — a szélsőjobboldali radikalizmus eszméi a mély szegénységben élő vidéki agrárproletariátus köreiből is bázisra találtak.²⁰

Az állami szintre emelt antiszemita Németországban Hitler 1933-as hatalomra jutását követően fokozatosan bontakozott ki. A köztisztviselői kar már 1933-ban elkezdődött „zsidótlanítása”, a zsidók földbirtokoktól való megfosztása, a zsidó üzletek bojkottja és számos más drasztikus lépés után 1935-ben elfogadták az ún. nürnbergi törvényeket. Ezek alapján lehetetlenné tették a zsidónak minősülő személyek elhelyezkedését értelmiségi pályákon, és ingatlanjaik eladására kényszerítették őket. Ezek és a szaporodó utcai atrocitások miatt sokan közülük a kivándorlást választották. Az ún. Kristályéjszakára, amikor az SA és az SS kötelékébe tartozó náci pártkatonák közel 100 zsidót linceseltek meg, több ezer zsidó tulajdonú üzletet vertek szét és raboltak ki, közel

¹⁷ Magyar kormányprogramok 1867–2002. 1. köt. 1867–1944. Szerk. biz. elnöke: Kiss Péter. Bp., 2004, Magyar Hivatalos Közlönykiadó. 616. Vö. *Vonyó József*: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2009. 262–274.

¹⁸ *Angus Maddison*: *The World Economy*. Paris, 2006. OECD, 478.

¹⁹ Idézi *Nathaniel Katzburg*: i. m. 85.

²⁰ A programot közli: Magyar történeti szöveggyűjtemény, I. köt. i. m. 244–250.

300 zsinagógát pedig felgyújtottak vagy megrongáltak és több száz temetőt meggyaláztak, 1938. november 9–10-én került sor.²¹

Az 1930-as évek második felére Magyarország szoros gazdasági és politikai kapcsolatokat épített ki Németországgal. A magyar mezőgazdasági természetesen túlnyomó részét 1932–33-tól a német piac vette fel, s a rendszer 1920 óta legfontosabb politikai céljának, a revíziónak az elérése szempontjából is döntő volt Berlin támogatása. Mindezek miatt a németországi fejlemények fokozott hatást gyakoroltak a magyar politikára és szellemi életre egyaránt. Különösen így volt ez 1938. március 14., vagyis az Anschluss után. Állandó nyomást jelentett a kormánypolitikára a hazai szélsőjobboldal élesen antiszemita propagandája is, amely nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalom egyre jelentősebb köreit áthatotta az „őrségváltás” igénye, vagyis a zsidóság rovására történő egzisztenciális előnyszerzés vágya.²² A szélsőjobboldal társadalmi befolyására jellemző, hogy 1939-ben, amikor 1920 óta először választottak ismét titkosan, a markánsan antiszemita szélsőjobboldali pártok együttesen 49 mandátumot szereztek, s ezzel 19%-os parlamenti képviselőtöbbséget jutottak. A szociáldemokratáknak és a liberálisoknak viszont meg kellett elégedniük 5-5 hellyel.²³

Darányi Kálmán, aki 1936-ban Bethlen akaratából lett miniszterelnök, és kezdetben a bethleni politika szellemében is kormányzott, e külső és belső körülmények együttes hatására terjesztette a képviselőház elé 1938. április 8-án a „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosításáról” szóló törvényjavaslatát, amelyből az ún. első zsidótörvény lett, s amely az üzleti és értelmiségi pályákon öt év alatt 20%-ra kívánta leszorítani az izraelita vallású személyek arányát.²⁴ A képviselők és a felsőházi tagok többsége — köztük Serédi Jusztinián hercegprímás, Raffay Sándor evangélikus és Ravasz László református püspök — ezt egyaránt megszavazták, s nem kifogásolta Horthy kormányzó sem, akinek pedig jogában állt volna kétszer hat hónapra visszaküldeni a javaslatot. Mindössze annyi enyhítés történt, hogy a törvény hatálya alól felmentést kaptak az egykori frontarcosok, a hadirokkantak, valamint a háborúban elesett katonák árvái és özvegyei. Bethlen István viszont így is megengedhetetlennek tartotta, hogy a polgári jogegyenlőség elvén vallási alapon sérelem essék, és zsidó vallású személyeket erőszakkal tegyenek ki állásaikból.²⁵ Tiltakozott a törvény ellen 59 keresztény magyar író, művész és közéleti személyiség is, köztük Bartók Béla, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond és Zilahy Lajos, miközben nagyon sokan hallgatásba burkolóztak.²⁶

A lejtőn — ha voltak is, akik ezt akarták — nem sikerült megállni. Az első zsidótörvényt alig egy év múlva követte a második, amely már nem vallási, ha-

²¹ *Saul Friedländer*: A náci Németország és a zsidók 1933–1945. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest, 2013. 3–41.

²² Lásd erre részletesen *Ungváry Krisztián*: A Horthy-rendszer mérlege. Jelenkor Kiadó, OSZK, Budapest, 2012. 86–363.

²³ *Paksa Rudolf*: i. m. 124–125.

²⁴ A törvényt közli: Magyar történelmi szöveggyűjtemény, I. köt. i. m. 289–291.

²⁵ *Romsics Ignác*: Bethlen István, i. m. 272.

²⁶ A tiltakozók névsorát közli *Gyurgyák János*: i. m. 142.

nem faji, származási alapra helyezkedett, s a 20%-os kvótát az üzleti életben 12%-ra, az értelmiségi pályákon 6%-ra, az állami alkalmazottak körében pedig 0%-ra csökkentette. Zsidónak az minősült, akinek szülei vagy azok egyike, illetve nagyszülei vagy azok közül ketten izraelita vallásúak voltak. 1942 végéig ez a törvény mintegy 220 ezer magyar állampolgárt fosztott meg addigi kenyérkereső munkájától. A közvetve érintettek száma, akiktől az általános hangulathoz alkalmazkodva barátaik elfordultak, s akiket környezetük megbélyegzett, azonban ennél jóval magasabb volt. A zsidó származású magyar állampolgárok túlnyomó többségének kiközösítése a magyar társadalomból ezzel kegyetlen valósággá vált. A törvény indoklása, mely a Bethlenhez hasonlóan konzervatív, de tőle eltérően markánsan antiliberális és antiszemita Teleki Pál nevéhez fűződik, ezt — a külső tényezők mellett — mindenekelőtt a zsidóság nagyon erős „faji” tulajdonságaival magyarázta. Vagyis azzal, hogy a zsidóság olyan „faji, élettani, lelki, szellemi és érzelmi egység”, amelyet a „szélsőségekre való hajlamoság” és az jellemez, hogy képtelenek beolvadni az őket befogadó népekbe.²⁷

A törvény elfogadását mindkét házban heves vita előzte meg, amelynek során a keresztény egyházfők — kisebb módosításokat kérve — lényegében ismét az előterjesztést támogatták. Bethlen és néhány képviselőtársa viszont ezúttal is tiltakozott. A törvény — figyelmeztették Horthyt — „Sebeket üt, de gyógyításról nem gondoskodik. [...] a zsidóság kezéből a kenyeret kiütni súlyos veszélyek felidézése nélkül nem lehet.” Horthy azonban, bár különböző bizalmas nyilatkozatai szerint maga is fenntartásokkal fogadta a „túl gyors” és túl „radikális” eljárást, nem élt halasztó hatályú vétőjogával, hanem aláírta a két ház által elfogadott kormányjavaslatot.²⁸

Ha az 1930-as évek végéig egyesekben még élhetett is a remény, hogy a nemzeti liberális magyar állameszme lényege a megváltozott körülmények között is fenntartható, a második zsidótörvény elfogadása után többé senki sem áltathatta magát ezzel az illúzióval. A zsidó származású magyar állampolgárok túlnyomó többségének kiközösítése a magyar társadalomból szemben állt mindazzal, amelyre a dualizmus korának állam- és nemzetépítő politikája épült, s amelyet — több, kevesebb sikerrel — az 1920-as években Bethlen István restaurálni próbált. A keresztény középosztály tagjai jobb állásokra és magasabb társadalmi státusra vágytak, s ezért a szélsőjobboldali pártokkal és a kormánypárt jobbszárnyával karöltve mintegy kikövetelték ezt a német példát követő, durván diszkriminatív, s a társadalmat immár végérvényesen zsidókra és nem zsidókra szakító döntést.

A II. világháború alatt tovább súlyosbodott a zsidóság helyzete. 1941-ben a törvényhozás újabb zsidóellenes intézkedést fogadott el. Az 1941. évi XV. tc. a nürnbergi törvényekhez hasonlóan megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötést és az azon kívüli nemi kapcsolatot is. Az 1942. évi XV. tc. — az úgynevezett negyedik zsidótörvény — értelmében a zsidónak minősülő személyek

²⁷ Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945. Összeállította: Vértés Róbert. PolgART, Bp., 2002. 33–34.

²⁸ Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós, Szűcs László. 4. kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 205–210. Vö. *Nathaniel Katzburg*: i. m. 103–124.

a továbbiakban nem vásárolhattak mezőgazdasági ingatlant, s azokat, akik rendelkeztek földtulajdonnal, birtokaik „átengedésére” kötelezték. Ugyanebben az évben az izraelita vallási közösséget törölték a bevett felekezetek sorából, ahová 1895-ben került, s visszaminősítettek „elismert” felekezetté. Az 1939-es honvédelmi törvény és ennek 1941-es végrehajtási utasítása, valamint más rendelkezések értelmében a zsidó származású férfiak fegyveres katonai szolgálatot sem teljesíthettek, hanem úgynevezett munkaszolgálatra kellett bevonulniuk. Ez azt jelentette, hogy nemcsak a háterszágban, hanem a fronton harcoló csapatok kiegészítő alakulataiként sem kaphattak fegyvert. Hirtelen ellenséges áttörés esetén így még védekezni sem tudtak.²⁹

A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején szélsőjobboldali és konzervatív jobboldali körökben egyaránt terjedt és sokak által elfogadottá vált, hogy a „zsidókérdés végleges megoldását” a zsidók tömeges háború utáni kitelepítése jelentheti nemcsak Magyarországról, hanem egész Európából. Szálasi Nyilaskeresztes Pártja mellett ezt követelte Imrédy Béla 1940-ben alakult Magyar Megújulás Pártja is. „Akarjuk — olvasható a párt programjában — társadalmunk békéjét, amelyet csak az ősi népi összetételhez és az évezredek keresztény erkölcsökhöz való visszatérés hozhat meg. Ezért akarjuk a zsidóság kivándorlásának és a zsidó vagyonok felügyeletének és felszámolásának a hazai termelés és a nemzeti tőkeállomány csorbíthatlan fenntartását biztosító és a visszaéléseket kizáró megszervezését, a zsidókérdés megoldásában az európai össz megoldásba való bekapcsolódást. Addig is a zsidóságnak a magyar kulturális, szellemi és művészeti életből azonnali teljes kiküszöbölését, a zsidóbirtoknak, a földbirtoknak a földbirtokpolitika céljaira való átvételét, a gazdasági életben pedig oly intézkedések megtételét, melyek a vezetést és a rendelkezési jogot haladéktalanul hozzáértő és szellemükben is magyar rétegeke kezébe adják, hogy ily módon előkészíttessék Magyarországnak a zsidó lakosságtól és a zsidó szellemtől teljes mentesítése.”³⁰ Hitlerrel folytatott 1940. november 20-ai megbeszélésén a zsidók kitelepítését Teleki is szóba hozta, s a későbbiekben Kállay Miklós is többször utalt rá.³¹

A háború előtti és alatti súlyos diszkriminációk ellenére a zsidónak minősített személyek helyzete Magyarországon jobb volt, mint a környező országokban élőké. Szlovákiában, Romániában és Horvátországban ugyanezekben az években véres pogromok tizedelték soraikat, s 1942-től megindult deportálásuk is. A németek által megszállt lengyel, majd orosz területeken pedig már 1939-ben megkezdődött a zsidók gettóba tömörítése és legyilkolása.³² Ezzel szemben Magyarországon a zsidók túlnyomó többségének életét 1944-ig nem fenyegette veszély. Az 1941-es kőrösmezei deportálásuktól és az 1942-es újvidéki atrocitásoktól eltekintve, amelyek mintegy 20 ezer zsidó életét követelték,

²⁹ Valamennyi törvényt és rendeletet közli: Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945. i. m. Vö. *Karsai László*: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek. *Századok*, 2004/6. 1285–1304.

³⁰ Magyar politikai pártprogramok, i. m. 475. és 512.

³¹ *Nathaniel Katzburg*: i. m. 196–198.

³² *Karády Viktor*: Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 396–416. 377–416.

szisztematikus és az egész országra kiterjedő pogromokra és/vagy deportálásokra 1944 tavaszáig nem került sor, s ez — mint Nathaniel Katzburg megállapította — „valóban kivételesnek számított Európa tengelyhatalmakhoz tartozó részében”.³³

A Kállay-kormány politikája esélyt adott arra, hogy a szomszédos államok zsidóságától eltérően a 825 ezer körüli zsidónak minősített magyar állampolgár túlélje a háborút. A német csapatok 1944. márciusi bevonulásával azonban, amely egy esetleges magyar kiugrás meghiúsítását célozta, ezek a remények szertefoszlottak. A berlini és a Budapestre delegált német vezetők nem hagytak kétséget afelől, hogy mire készülnek, és mit várnak a magyar hatóságoktól. Mint a megszállást követően Budapestre érkezett Ernst Kaltenbrunner, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője a leendő magyar miniszterelnökkel, Sztójay Dömevel március 20-án közölte: „Magyarországnak a környező államok példája szerint elsősorban a zsidókérdést kell megoldani.”³⁴

Hivatali idejének öt hónapja alatt a Sztójay-kormány mindazt megtette, amit a németek és a szélsőjobboldal már addig is követeltek, de aminek a Kállay-kormány több-kevesebb sikerrel mindaddig ellenállt. Az első vonatok 1944. május 15-én hagyták el Magyarországot Kassán át Auschwitz felé. 1944. július 9-ig 437 ezer főt, a vidéki zsidóság túlnyomó többségét deportálták – embertelen körülmények közepette. Bár a deportálásokat ellen széleskörű társadalmi ellenállás nem bontakozott ki, a pápa, a svéd király és Roosevelttel amerikai elnök mellett a hazai közélet néhány prominense is kérte Horthyt a beavatkozásra. Közéjük tartozott több katolikus püspök, mindenekelőtt a kolozsvári Márton Áron, csak a kikeresztelkedettek érdekében megszólaló Serédi Jusztinián hercegprímás és Ravasz László református püspök, valamint a németek előtt bujdosó Bethlen István. A tiltakozások és feltehetően az újabb német vereségek, illetve a normandiai partraszállás hatására, valamint Budapest szőnyegbombázásától is tartva július 6-án Horthy végre leállította a deportálásokat. Bár ez ellen a német vezetők, sőt személy szerint Hitler is tiltakoztak, a kormányzót és az augusztus végén kinevezett Lakatoss-kormányt nem sikerült más belátásra bírniuk. A mintegy 200–250 ezres budapesti zsidóság közel kétharmada így végül megmenekült a pusztulástól.

Szálasi Ferenc és nyilas társainak 1944. október 15-ei hatalomra kerülése után a megmaradt zsidóság ismét halálos veszedelembe került. A nyilas párt-szolgálatosok és a hozzájuk csatlakozott lumpen-elemek napokig szabadon garázdálkodtak, öltek és raboltak a fővárosban. Mintegy 50 ezer munkaszolgálatost gyalogmenetben hajtottak nyugat felé, majd novemberben a fővárosban is megkezdtek a zsidók gettókba tömörítését. A nemzetközi és a magyar szolidaritás ellenére így a budapesti zsidók közül is több tízezer meghalt.

A nyilasterror tobzódásának csak a főváros felszabadulása vetett véget. Magyarország 14,5 milliós lakosságának a II. világháborúban mindösszesen 6,2%-a, azaz körülbelül 900 ezer fő pusztult el. Közülük közel 340–360 ezerre

³³ Nathaniel Katzburg: i. m. 200.

³⁴ Idézi Lévai Jenő: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Bp., [1946], Officina, 96.

becsülhető a katonák, s közel 600 ezerre a polgári lakosok száma. Utóbbiak túlnyomó többsége — közel 500 ezer fő — zsidó volt.³⁵

A zsidónak minősített magyar állampolgárok közel 60%-ának az elpusztítása olyan szörnyűséges tett volt, amelyet nemcsak a zsidóság, hanem az egész magyar társadalom szempontjából tragédiának kell minősítenünk, s amelyre valamennyien csak mély megrendüléssel emlékezhetünk. Mint történésznek ugyanakkor azt az alapvető kérdést is fel kell tennünk, hogy az 1944-es szörnyű tragédia levezethető-e a kétségtelenül létező, s 1919–20-ban majd az 1930-as évek utolsó harmadától ismét felerősödött, erős hazai gyökerekkel is rendelkező antiszemitizmusból? Ismeretes, hogy a téma kutatói erre különböző válaszokat adtak, és adnak. A magyar állam és a magyar társadalom felelősségének teljes elismerése mellett én többekhez hasonlóan Braham professzorral értek egyet, aki egyik 1994-es tanulmányában így fogalmazott: „A magyar zsidóság, vagyis Európa zsidóságának utolsó nagyobb sértetlen tömbje, nagyrészt a német katonai döntésnek köszönhető pusztulását”.³⁶ És Heller Agnessel, aki 1997-ben írta: „Ha a magyar holokauszt bármiféle logikából levezethető — amit én nem hiszek —, az csak a német történelem logikájából következett.” Merthogy „Ha a németek nem foglalják el Magyarországot 1944 márciusában, a magyar antiszemitizmust mint olyat tartanánk nyilván, amely a modern európai kultúrnemzetek történetében páratlan zsidóellenes törvénykezéshez vezetett, amely a nem magyar zsidóságot — a hontalanokat — kiszolgáltatta gyilkosainak, amely felelőssé tehető az újvidéki pogromért, a keleti fronton szolgálatot teljesítő zsidó katonák megkínzásáért. Súlyos felelősség, de még nem népirtás. Hatására a magyar kormányzó pártok visszavonták a 19. század nemzeti-liberális vívmányait, az emancipációt és bevezették a faji megkülönböztetést. Ez a politika szembefordult a modern civilizáció normáival, de még nem volt népirtás. A népirtás politikáját a német hadsereg hozta el Magyarországra”.³⁷

FROM THE NUMERUS CLAUSUS TO THE HOLOCAUST

by *Ignác Romsics*
(Summary)

Similarly to the other Jewish communities living in countries under the occupation of the Third Reich, a considerable part of the Hungarian Jewry – some 56-57 per cent – was exterminated in the course of World War II. The paper examines the precedents of this tragical event. After summarizing the social structure of the Jewry and the role they played in the revolutions of 1918-19,

³⁵ *Ungváry Krisztián*: A magyar honvédség a második világháborúban. Osiris, Bp., 2004. 476. és *Stark Tamás*: Zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1995. 74–89.

³⁶ *Randolph L. Braham*: i. m. 31.

³⁷ Idézi, uo. 12.

the author deals in detail with the numerus clausus act of 1920, which restricted the number of Israelite students in higher education, and with the so-called anti-Jewish legislation after 1938, which introduced a quota-system, at first on a religious and later on a racial basis, in various professions, thereby seriously limiting the living possibilities of the entire Jewish population. Nevertheless, the Hungarian leadership resisted German demands which urged for the deportation of the Jews until the occupation of the country in March 1944. The consequent deportations, directed by the Germans with active Hungarian participation, which mainly struck the provincial Jewry, were halted by governor Horthy on 6 July 1944.